

“SAODAT SOHILI” QISSASIDA BADIYIY TRAGIZM

Karimova Yulduz Akulovna

filologiya fanlari nomzodi,

Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti

Tel. raqami: +99899 582 13 16

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Saodat sohili” qissasida Bobur Mirzo umrining so‘nggi yillari tasvirida tragik pafosning yetakchiligi asarning estetik qimmatini oshirganligi tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: badiiy tragizm, qahramon tragizmi, muallif tragizmi, davr tragizmi, tragik idrok, tragik pafos, tarixiy obraz.

Xayriddin Sultonning “Saodat sohili” qissasi 1982-yilda ilk bor “Yoshlik” jurnalida nashr etiladi. Xayriddin Sultonning o‘zi guvohlik berishicha, bu asar dastavval hikoya shaklida dunyoga kelgan. Keyin vaziyat taqozosiga ko‘ra qissabop materialning mavjudligi, yozuvchining boy tafakkuri natijasi o‘laroq qissaga aylangan.

Mazkur asarning yozilishiga turtki bo‘lgan tarixiy asosni yozuvchi shunday xotirlaydi: “Bir kuni O‘zbek sovet ensiklopediyasining 6-jildidagi “K” harfi bo‘limini nazardan kechirayotib, “Hofiz Ko‘ykiy – Kuhakiy” deb nomlangan maqolaga ko‘zim tushib qoldi. Maqola kichkinagina quruq ilmiy tilda bitilgan edi, ammo u hazilakam hayajonga solmadi!

Axir, bundan besh asr muqaddam olis hamqishlog‘im – parkentlik alloma Hofiz Ko‘ykiy hazrati Boburni yo‘qlab Hindistonga borgan ekan!” [Sulton X. 10: 341]

Xayriddin Sultonni hayajonga solgan bu voqea qahramoni Hofiz Ko‘ykiy (1490–1584) Hofiz Toshkandiy nomi bilan ham atalib, Parkentda tug‘ilib, Toshkentda voyaga yetgan, tarixchi, faqih va tarjimon sifatida ilm olamiga tanilgan mutafakkir zot bo‘lgan. Iqtidor va salohiyatni ota-bobolaridan meros qilib olgan Hofiz Ko‘ykiy Ulug‘bekning shogirdi Ali Qushchining nabirasi bo‘lgan. Toshkent madrasalarida mudarrislik qilib, umri davomida bir qator Osiyo mamlakatlariga safar uyushtirgan, jumladan, Hindistonda Bobur Mirzo huzurida ham bir muddat bo‘lib qaytgan.

“Boburnoma”da 1528-yil voqealarida Agradagi to‘y tafsilotlarini bayon qila turib Bobur Mirzo shunday yozadi: “Shanba kuni, oying oltisida to‘y bo‘ldi... Ulug‘ osh tortilg‘ondin keyin... Xoja Mir Sultong‘a va o‘g‘lonlarig‘a va Hofiz Toshkandiy va Mullo Farrux boshliq Xojaning mulozimlarig‘a va o‘zga elchilarg‘a ham oltundin, kumushdin tarkash bila in‘omlar bo‘ldi” [Bobur Z.M. 12: 161].

Mana shunday hayotiy faktlar asosida yaratilgan “Saodat sohili”ni mutolaa etar ekanmiz, qissadagi voqealar, tarixiy shaxslar, xronotop aniqligini kuzatamiz, ayni paytda o‘quvchining qalbiga, shuuriga ta’sir qiladigan ijodkor badiiy

taxayyulining quvvati, estetik ideal asarni ichdan nurlantirib turganligi shoyon haqiqat.

“Ijodkor doim kuzatishda, tahlil-u talqin qilish jarayonida yashaydi... U biror voqea, shaxs yoki narsadan qattiq ta’sirlansa, qalbida ma’lum bir ijodiy niyat tug‘iladi. Oqibatda, uning ongida ma’lum bir mavzu tug‘iladi va ana shu mavzu bo‘yicha u material to‘plash, ko‘plab hayotiy faktlarni sinchiklab o‘rganish, ularni saralash kabi murakkab jarayonni boshdan kechiradi. Ana shularning barchasida unga estetik qimmatga molik ehtiroslar, boshqacha aytganda, pafos, dard hamrohlik qiladi” [Sarimsoqov B. 9: 99], – deb yozadi adabiyotshunos olim Bahodir Sarimsoqov.

Ijodkor niyatiga ko‘ra, “Saodat sohili” qissasida tragik pafos yetakchilik qiladi. Bu yozuvchining hali bolalik chog‘laridanoq adabiyot kabinetining devoriga osilgan portretiga qarab Bobur Mirzoning siniq ko‘nglini inkishof eta bilganining, keyin ham ulg‘ayib uning dardli, ayni paytda, nurli nigohini doimo his qilib turganining hosilasidir, ehtimol.

O‘lim – tragik janrning komponentlaridan biri. Bu tipdagi asarlarda o‘zida eng ezgu insoniy fazilatlarini jo etgan, irodali, matonatli qahramonlar hayoti o‘lim bilan fojeiy yakun topadi.

Iste’dodli qalam sohibining mahorati shundaki, u ana shu o‘lim qatida ham hayotni tiriklikdek qayta yarata oladi, o‘quvchida nekbin bir kayfiyat uyg‘ota oladi. “Saodat sohili” muallifi ana shu vazifani uddalay olgan.

Fransuz faylasuf yozuvchisi Monten o‘lim haqida gapira turib, “O‘lim ham xuddi hayotga o‘xshamog‘i lozim”, – degan edi. Xayriddin Sulton o‘limning mana shunday mohiyatidan badiiy vosita sifatida topqirlik bilan foydalanadi.

Qissa qahramoni Hofiz Ko‘ykiy Bobur Mirzo haqida bitayotgan tarixida uning Alisher Navoiy ijodi va shaxsiyatiga ayricha ehtiromini eslar ekan: “Hayot ularning diydor ko‘rishuvini xush ko‘rmagan edi. Ular to tirik ekanlar, bir-birlari sari mislsiz ixlos va ishtiyoq bilan talpinadilar. Ikkisining ham qalbida bir-biriga aytilishi shart va muqarrar bo‘lgan juda ko‘p gaplar pinhon qoldi.

Va faqat o‘lim shafqatsiz, odil o‘limgina ularni daf’atan yaqinlashtiradi – deb yozadi.

Bu parcha beixtiyor o‘quvchini o‘yga soladi. Shafqatsiz, odil o‘limning, hatto u o‘lim bo‘lsa ham iliq nuqtalarini kashf etgandek bo‘ladi:

Adabiyotshunos Suvon Meli: “Tragizm murakkab va umumiy muammo bo‘lganidan muayyan asarga shu nuqtayi nazardan nigoh tashlaganda xayolda turli mulohazalar ayqash-uyqash bo‘lib ketishi tabiiy. Shu tufayli masalaga konkret yondashuv, ya’ni asarni tragizm jihatidan bo‘laklarga bo‘lish, so‘ng umumiy xulosa chiqarish, muammoni chuqurroq o‘rganishga imkon beradi, deb o‘ylaymiz.

Bo‘laklarda yetilgan fikr-mulohazalar bir nuqtaga jamlangach, yaxlit asar tragizmi hosil bo‘ladi” [Meli S. 7: 53–56], – deb fikr bildiradi.

Asar tragizmini olim 1) *qahramon tragizmi*; 2) *muallif tragizmi*; 3) *davr tragizmi* kabi turlarga tasnif qilib o‘rganishni taklif etadi. Muhtaram olimimizning fikrlariga qo‘shilgan holda bu o‘rinda badiiy asarning muloqot jarayonini, ya’ni adresant va adresat munosabatini ham unutmashimiz lozim bo‘ladi. Bu holda yuqoridagi Suvon Meli tarafidan taqdim etilgan bo‘linishga to‘rtinchi bo‘lib *tragik idrok* ham qo‘shilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi deb o‘ylaymiz. “Saodat sohili” qissasida asar tragizmini biz ham ushbu yo‘nalishda tadqiq etishga harakat qilamiz.

“Saodat sohili” qissasida Bobur Mirzo umrining so‘nggi yillari qalamga olinganligi uchun ham tragik mohiyat asar badiiyligini, obraz haqqoniyligini ta’minlaydigan maqbul yo‘l ekanligini bilgan muallif adashmagan.

“Saodat sohili” qissasida Bobur Mirzo obrazi muvaffaqiyatini ta’minlagan jihat bu tragik pafosdir. Qissada o‘zining badiiy salmog‘iga ko‘ra Bobur Mirzo obrazi bilan teng turadigan Hofiz Ko‘ykiy obrazi bor. Oy Quyoshdan nur olib, ravshan tortib tiniqlashgandek, Hofiz Ko‘ykiy Mirzo Boburning ko‘ngil olami, insoniy va ijodiy dahosiga mos tushadigan tafakkuri, zakovati bilan unga shu‘la tashlaydi, boshdan oyoq yoritadi.

Shu o‘rinda adabiyotshunos Abdug‘afur Rasulovning “Xayriddin Sultonov “Saodat sohili” qissasida Bobur xarakterining eng nozik nuqtalarini mutafakkir, ijodkor Hofiz Ko‘ykiy obrazi orqali yoritib beradi. Boshqacha aytganda, yozuvchi xarakterni xarakter vositasida inkishof etish yo‘lidan boradi. Hofiz Ko‘ykiy – betakror siymo. Bobur unga alohida mehr bilan qaraydi. Lekin Xayriddin Sultonov Bobur qalbining eng nozik o‘rinlariga Ko‘ykiy nazari, tafakkuri orqali kirib boradi.

“Saodat sohili” qissasi Xayriddin Sultonovga Bobur mohiyatini anglash (anglatish)da bir bosqich bo‘ldi” [Rasulov A. 8: 308], – deb yozadi.

Saltanat ko‘yidagi orzu-umidlari bilan o‘z yurtiga sig‘magan, taqdir shamolida “moli vofir, eli kofir” yurtlarga kelib qolib Afg‘on, Hind va Bangola o‘lkalarining mutlaq hukmdori bo‘lib taxt topgan, ammo bir umr Vatan sog‘inchi, yurt hasratining zil-zambil yukini ko‘tarib o‘tishga mahkum Bobur Mirzo qismati uning eng katta fojiasi edi. “Saodat sohili”da Xayriddin Sultonov anglagan va anglatishiga harakat qilgan tragik mohiyat ham aslida shu.

“Tragizm yig‘loqilik yoki qora tushkunlik emas... Hayot kulfatlariga mardonavor chidash, ulardan ustun chiqishga urinish tragizmni hosil qiladi...” [Meli S. 7: 52]

Bobur Mirzoda ana shunday kurashchan ruh, bukilmas iroda, ulkan himmat bor edi. Ammo o‘zi o‘rtanib yozganidek: “Tuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur,

Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur”... Asarda yuz ohlar bag‘rida yashayotgan Bobur Mirzoning iztiroblari xotira vositasida ochiladi:

Agrada Bobur Mirzo o‘zi barpo etgan jannatmakon Bog‘i Nurafshonda go‘zal, sehrli oqshom. Bu oqshomning sehr-u tarovati Bobur Mirzoga yana Vatanni eslatadi. Beixtiyor, Hofiz Ko‘ykiyga O‘shning latofatidan so‘z ochadi. Baroqko‘hda qurdirgan ayvonlik hujrasini yodga oladi: “...Qani edi, inon-ixtiyorim o‘zimda bo‘lsa-yu besh kunlik gunohkor umrning qolganini o‘sha hujrada o‘tkarsam!” deya tuyqusdan shivirladi Bobur.

Hofiz Ko‘ykiy unga hayronlik bilan qaradi. Bobur go‘yo suhbatdoshini unutgandek parishon o‘ltirar edi.

–Ming taassufki, dard bor, darmon yo‘q. U og‘ir tin oldi. Saltanat shunday bir tilsim ekanki, mavlono, uni qo‘lda tutmoq uchun kishi avvalo qo‘lidagi inon-ixtiyordan xalos bo‘lmog‘i lozim ekan.

Hofiz Ko‘ykiy nima deyarini bilmay qoldi.

–Meni “sohibi saltanat”, “yetti iqlimning shami anvori”, “shahanshoi olam” deb ko‘klarga ko‘taradilar, – deya hasratli tovush bilan so‘zlardi Bobur. – Lekin biror kimsa bilmaydiki, men ham asli shu yog‘och taxtga qaramman, mana shu yaltiroq tojga qulman... Illo, har bir banda faqat Ollohgagina qul emas. [Sulton X. 11: 325]

Ayni tasvirda o‘quvchi Bobur Mirzo tiynatidagi buyuk rostgo‘ylikning mardona iqroga aylanganligiga shohid bo‘ladi. Aynan ana shu samimiyat va mardonalik o‘quvchini qahramonning iztirobiga sherik qiladi, undan darddosh yasaydi, zero, “Tragizm fojiali voqea, vaziyat yoki holatni vaziyatning avj nuqtasida turib tasvirlash va shu hissiyotni kitobxon yoki tomoshabinga ayni shu kuch bilan yuqtirishdir” [Meli S. 7: 52].

Tasvirlash va yuqtirish ijodkor zimmasidagi vazifa ekan, adabiyotshunos olim Bahodir Karim quyidagi fikrlari bilan uning yechimini ko‘rsatadi: “Har bir tushuncha fikrni tiyraklashtirgani kabi har bir til unsuri matnda muayyan vazifani bajaradi: matn mazmunini, tabiatini, ruhiyati va ohangini yuzaga keltiradi. Rassom qo‘llagan bo‘yoq, birorta chiziq yoki musiqachi kuyidagi qandaydir parda g‘oya ifodasiga qanday xizmat qilsa, ijodkor ishlatgan so‘z, so‘z birikmasi ham uning maqsadiga shunday xizmat qiladi. O‘sha aniq va o‘z o‘rnida qo‘llangan rangin poetik unsurlar yig‘indisidan asarning o‘ziga xos yaxlit matni yuzaga keladi: uning jozibasi, ruhi kitobxon ma’naviy olamidan o‘rin oladi” [Karim B. 5: 58].

Yuqorida tahlilga tortilgan parchada aynan Bahodir Karim qayd etgan holatni kuzatishimiz mumkin. Yozuvchining asar tili borasidagi mahorati shunda ko‘rinadiki, matndagi har bir so‘z va so‘z birikmasi bir-biriga mohirona payvandlangan. Muxtasarligi, mo‘tabarligi, martabasiga ko‘ra o‘z o‘rnida ishlatilgan

bu so‘z va so‘z birikmalarini matndan ajratib olsak, ular shu turishda ham Bobur Mirzo ruhoniya-tiga va yozuvchining badiiy niyatiga ochqich vazifasini o‘tashiga guvoh bo‘lamiz: *besh kunlik gunohkor umr, dard bor – darmon yo‘q, inonixtiyordan xalos, taxtga qaram, tojga qul, Ollohgagina qul emas.*

Qissadagi peyzaj tasviri, tabiat manzarasi, psixologik portret ham qahramon tragizmi ifodasiga, tragik tasvirga xizmat qilgan: *tuyqus shivirladi, parishon o‘ltirardi, og‘ir tin oldi, hasratli tovush bilan so‘zlardi* kabi qahramonning o‘ta dramatik holati, Bobur Mirzoning ruhoniyatida kechayotgan ziddiyatli og‘riqlar, so‘ngsiz iztiroblar, kurashlarning siyratdan suratga ko‘chgan ifodasidir. ...Bobur botib borayotgan quyoshdan ko‘z uzmay o‘tirar edi [Sulton X. 11: 326]; Ufq quyoshni o‘z bag‘riga dafn etdi. Bulutlarning ko‘ksi qonga to‘ldi. Olisdagi tog‘lar unsiz faryod chekdi [Sulton X. 11: 327]; Besar oy ko‘kdan ma‘yus termuladi [Sulton X. 11: 322]. Bobur Mirzo ruhiyatidan o‘tkazib berilgan bu peyzaj bir tarafdin o‘z polifunksionalligi bilan Xayriddin Sultonning ruhoniyl olamni tabiat fonida mohirlik bilan suratlantira oladigan adib ekanligini ko‘rsatsa, ikkinchi tomondan o‘quvchi fojeiylk bag‘ridagi bunday ulug‘vor tasvirning ifoda kuchidan ta’sirlanadi.

Guvohi bo‘layotganimizdek, badiiy asarda tasvirlanayotgan fojia ham, uning talqiniga xizmat qilayotgan har bir unsur ham poetika “Saodat sohili”da tush ham muhim poetik unsur sifatida qahramon tragizmini teranroq ochib berishga xizmat qiladi.

“Tushda ruhimiz o‘zini o‘zi poklaydi. Tush ko‘rmaydigan odam haqiqiy hayotni ham ko‘rmaydi”, – deydi qozoq shoiri Muxtor Shoxonov, – Tushlar ijod ahliga qilingan tortiq, olam bilan suhbatdir...” [Aytmatov Ch., Shoxonov M. 1: 57]

Haqiqiy bag‘ridagi iztiroblar girdobida birda cho‘kib, birda qalqib borayotgan Bobur Mirzo tushi tafsilotlarini Hofiz Ko‘ykiyga so‘zlaydi:

“–Tunlar bilan yakkash bir yo‘sin manzara namoyon bo‘lur, o‘sha fursatda ko‘rganim – toshqin soy hududsiz bir dengiz kabi ayqirib yotadi. Suv betini yupqa muz bosgan. Qo‘limda aso, muz uzra shitob ila qaygadur yelib boraman. Har qadam qo‘yganimda oyog‘im ostida muz qirs-qirs ushalar, muz har qisirlaganda yuragim qalqib-qalqib ketar... Na dengizning poyoni bor, na yo‘limning, vahm ichra qaro terga botib tentib yuraman. Sahar chog‘i hushim boshimdan uchib, ne vaqt hayron-u parishon o‘ltiraman. So‘ng arkoni davlat, munajjimlardan ta‘bir so‘rayman, “Olampanoh, muborak nazaringiz tushgan ul kanora, inshoolloh, saodat sohili bo‘lur” deydir...”

–Saodat sohili! – Bobur yoniq bir xo‘rsinish bilan xitob qildi. – Qayda u? Qay baxtiyor kimsa unga yetibdir?...” [Sulton X. 11: 327]

Asar badiiy konsepsiyasining butun yukini o‘zida jo qilgan bu parcha Bobur Mirzo shaxsiyati, uning individual qiyofasi, ma’naviy-ruhiy intilishi va ehtiyojlari, fojeiy qismatini ham o‘zida ifoda etgan.

Asarda Hofiz Ko‘ykiy Bobur Mirzo ko‘nglini uqqan holda:

“–Saodat sohili – Vatanda, olampanoh...” – deya javob beradi [Sulton X. 11: 327].

Hofiz Ko‘ykiyning javobidan so‘ng Bobur Mirzoning ko‘zlarida paydo bo‘lgan o‘kinch ko‘lankasidan, oz fursat ichida bir-biriga qalban-ruhan bog‘lanib qolgan bu ikki buyuk zotning qattol qismat oldidagi inkonsizliklaridan: “Ufq quyoshni o‘z bag‘riga dafn etdi. Bulutlarning ko‘ksi qonga to‘ldi. Olisdagi tog‘lar unsiz faryod chekdi” [Sulton X. 11: 327]

Bu inkonsizlikka aza tutgan tabiatning faryodiga Xayriddin Sulton faqat ikki kishinigina some’ ko‘rsatadi, bu zalvarli tasvir esa “...insonning minglab harakatlari, intilish-u istaklari, his-tuyg‘ulari, aql-idroki, umuman insoniyatga xos bo‘lgan minglab holatlarining eng iztiroblisi va poklanishga xizmat etadigani, tragik odam ulug‘vorligini badiiy talqin etishga qaratilgan asar” [Jo‘raqulov U. 4: 121] degan asosli fikrning haqligini yana bir karra isbotlaydi.

Muallif tragizmi

Suvon Meli muallif tragizmini aniqlashda adabiyotshunos M.Baxtinning kashfiyotlariga asoslanishni taklif etadi. U bu borada Baxtinning muallifni ikkiga: “muallif-ijodkor”, “muallif-inson”ga ajratganligini ma’qullar ekan, shunday yozadi: “So‘z yuritilayotgan muallif tragizmi, avvalo, mustaqil hayot kechirayotgan “muallif-ijodkor”ga tegishli va buni asarning yaralish jarayoni, o‘sha payt – lahza ruhidan allaqachon chiqib ketgan va hayotning boshqa hissiyotlari ichida yashayotgan (bu tabiiy, albatta) inson, aynan yozuvchiga ...eltib bog‘lash unchalik to‘g‘ri emas... Muallif tragizmi qahramon, ayniqsa, bosh qahramon tragizmiga bog‘liq” [Meli S. 7: 55].

“Saodat sohili”da Hofiz Ko‘ykiy bilan suhbatlarning birida Bobur Mirzo Movarounnahrda bosh olib chiqib Kobul sari ketayotganda Obuburdon qishlog‘ida, chashma bo‘yidagi toshga Sa‘diyning baytini yozdirganini aytadi.

Muallif – Xayriddin Sultonni hayratga solgan jihat bu Haq So‘zning umrboqiyli.

Sa‘diy qalamidan to‘kilib, Bobur Mirzoning qalbiga ko‘chgan, uch asr o‘tib rusning buyuk shoiri Pushkinga ham ilhom bergan bu bayt Haq So‘zning cheksiz qudratini ko‘rsatadi.

Insonning umri mohiyati, tiriklik falsafasini anglash o‘laroq yaralgan bu so‘z turli asrlarda yashagan, mutlaqo har xil til, mazhab, millat vakillari bo‘lgan uch

buyuk dahoning ko‘nglini, qalbini birdek maftun eta olgani yozuvchi Xayriddin Sultonni cheksiz hayajonga soladi:

Bu kun bu chashma labida biz zavq-u safoga to‘lib o‘tiribmiz.

Bizdan avval o‘tganlarning barchasi ketdi.

Bundan keyin kelguvchilarning ham barchasi ketajak.

Bizning ham azaliy qismatimiz shu [Sulton X. 11: 321].

Bizning – umuman insoniyatning azaliy qismati ketish, o‘lim.

Muallif tragizmi shu asnoda yuzaga qalqib chiqadi. Xo‘sh, azaliy qismatning bu hukmiga qanday dosh berish mumkin?!

Javob ham mavjuddek: So‘z bilan. “Faqat qachondir, qaydadir o‘rtangan yurakning o‘rtangan tili bilan bir haq so‘z ayta olgan bo‘lsak, yolg‘iz shu so‘zgina zamonlar suroniga bo‘y bermay, asrlar osha, millatlar, til va mazhablar osha haqqa tashna, o‘rtangan bir yurakka yetib bormog‘i ehtimol...

Muallif yana o‘rtanadi:

Qayda u o‘sha O‘lmas so‘z?”

Darhaqiqat, o‘lmaslikni istagan o‘sha o‘lmas so‘zni topmog‘i va unda yashab qolmog‘i mumkin, xuddi Bobur Mirzoning “Boburnoma”si kabi, axir bejiz qissada Xayriddin Sulton Hofiz Ko‘ykiyga muallifning Andijon bilan bog‘liq xotiralarini o‘qitmaydi-da. Xayriddin Sulton nazdida o‘lmas so‘z xuddi Vatan kabi, unda abadiy yashab qolmog‘i mumkin ijodkor.

Davr tragizmi

“Davr – zamon, voqealar, ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ma‘naviy, mafkuraviy jarayonlarni ifodalaydigan vaqt oralig‘ini anglatadigan tushuncha. U ma‘naviyat tarixida jamiyatning ma‘naviy taraqqiyoti bosqichlarining turli davrlarini (masalan: mustamlakalik, mutelik, mustaqillik, hurfikrlilik va h.k.) bildiradi. Davr bir tomondan, vaqt bilan bog‘liq ijtimoiy-tarixiy zamoni anglatasa, ikkinchi tomondan, insoniyat va shaxs faoliyati bilan bog‘liq ijtimoiy jarayonni ifodalaydi” [Ma‘naviyat asosiy tushunchalar lug‘ati. 6: 131].

Qissa 80-yillarning boshi bilan yaratilgan. E’tibor qaratsak, asarda shu davrda nafaqat yurtimiz, balki umumbashariy miqyosdagi muammolarga ham munosabat bor.

Bosh qahramon Bobur Mirzoning: “Olmaning sarxilini qurt yermish. Yurt buzg‘unchi, badfe‘l, boyqush shohlarga qoldi u viloyatlar... Alarning aqli boshidagi tojidan hargiz tashqariga chiqmag‘ay, yo‘qsa, birining etini biri yeb, yurtini g‘animga berarmidi?” [Sulton X. 11: 325], – degan Bobur Mirzoning bu so‘zlarida yaqin o‘tmishning – 19-asrning ikkinchi yarmi, 20-asr tongidan tortib to mustaqillikka erishguncha bo‘lgan davrda yurtimiz boshida kechgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy jarayonlar ko‘z oldimizga keladi. Sarxil olmadek har jabhada

markazga yem bo‘lgan yurt, aqli boshidagi tojidan hargiz tashqariga chiqmagan rahbarlar tufayli markazdan chaqirilgan kadrlarning “xolis” xizmati evaziga “boqimanda” nomini olish, mutelik, qaramlik, hatto bitta jurnalni tashkil etish uchun ham markazga mo‘ltirash – go‘yo Bobur Mirzo olis o‘tmishda turib kelajak taloto‘mlarini aniq bashorat qilgandek, davr fojialarining ildizini bexato ko‘rsatgandek asarda.

Kichik qissa o‘z bag‘riga davrning global tragizmi – urushning odamkushlik mohiyati tasvirini ham jo etgan.

Xususan, Bobur Mirzoning Chandara chopqini haqidagi xotiralari: “Ul qattol bir jang edikim, to‘kilgan qon daryo bo‘lib, murdalar esa o‘shal daryoda xas-cho‘p bo‘lib oqqan edilar”, deya vijdon azobida iztirob chekishi, urushda dushmanga asir tushmaslik uchun o‘z safdoshlarining qilichiga ixtiyoriy boshini tutib berib halok bo‘lgan o‘n besh hind bahodiri, Balodarda isyon ko‘targan xalqqa yoppasiga qatliom uyushtirilishi, Bobur Mirzoning siylovi – isfahoniy qilichni ko‘tarib jangga kirgan, bor-yo‘g‘i 18 yoshdagi yuzboshi yigit Malik Xojaning juvonmarg ketishi, – bularning barcha-barchasi so‘ngsiz urushlardan to‘ymagan, qon to‘kishni yashash tarzi, odat tusiga kirgizib olgan “Hazrati Inson”ning a‘moli va amali ekanligi afsusnadomat ila qissada talqin etilgan.

Insoniyatni o‘z domiga tortgan davrning bu global tragizmi bugun ham turli bahonalar bilan urush olovini alangalatib taftida isinayotgan, manfaat topayotganlarga nisbatan qat‘iy ayblov.

Qissada Bobur Mirzo tilidan aytilgan haq gap nihoyasiz urushning sabab va oqibatini ko‘rsatib qo‘yibdi:

“G‘alat so‘ylaysiz, amir Do‘ldoy. Mamlakatdorlikda har bir ishning o‘z mavridi bordir. Siz bu yurtda bugun bir boshni uzsangiz, erta sizga qarshi ikkisi bosh ko‘taradi...” [Sulton X. 11: 329]

Tragik idrok

Fasl boshida badiiy tragizmning adabiyotshunos Suvon Meli tarafidan taklif etilgan tasnifiga tragik idrokni ham qo‘shish haqidagi fikrimizning o‘z nazariy asosi bor.

“Adabiyotshunoslik lug‘ati”da shunday deyiladi: “Badiiylik subyekt-obyekt-adresat butunligidagina namoyon bo‘lar ekan, pafos tushunchasi badiiylikning faqat bir qirrasigina sanalishi mumkin. Masalan, tragiklik faqat g‘oyaviy-hissiy munosabat yoki muallif emotsionalligi bo‘libgina qolmay, o‘z navbatida, qahramonni tipiklashtirishning o‘ziga xos ko‘rinishi hamdir. Shu bilan birga, tragiklik kitobxonda tragizmiga xos katarsisni talab qiladi, kitobxonda tragik katarsis sodir bo‘lsagina, badiiylik ro‘yobga chiqqan deb hisoblash mumkin” [Quronov D. va b. 2: 58].

Arastu muallifligidagi katarsis tushunchasi qahramon his-tuyg‘ularini qalbdagi qayta kechirish, darddoshlik, qalbdoshlik, ruhan poklanishdir. Kitobxonda bu jarayon asar badiiy tragizmini to‘liq anglab yetgandagina sodir bo‘ladi. Buning uchun kitobxonning o‘ziga ham ma’lum bir intellektual tayyorgarlik, estetik did, saviya va albatta, yurak kerak bo‘ladi (Bejiz Fitrat lirika atamasiga “yurakchilik” so‘zini qo‘shmagan).

Shu o‘rinda qissaga murojaat qilsak:

–Yaxshi kitob – kishi ruhining jon ozig‘i, – dedi Hofiz Ko‘ykiy...

–Har qanday kishining ham emas, – deya birdan e’tiroz bildirdi Bobur.

–Albatta, olampanoh. Lekin yaxshi kitobni o‘qigan kishiga ham yaxshilik sharofati yuqmog‘i shubhasizdir.

–O‘qiganga yuqmaydir, mavlono! – Bobur Mirzoning qaysar qoshlari mardona chimirildi. – Uqqanga yuqadir.

–Haq so‘z, olampanoh” [Sulton X. 11: 315].

Asar mohiyatini, xususan, badiiy tragizm mohiyatini aql va yurak uyg‘unligida uqish mumkin. Jarayonda ularning bittasini bo‘lmasligi badiiy effektini yo‘qqa chiqaradi.

Fikrimizga qissadan misol keltiramiz. Bobur Mirzoning tushi tafsilotida shunday o‘rinlar bor: “...Suv betini yupqa muz bosgan. Qo‘limda aso, muz uzra shitob ila qaygadir yelib yuguraman. Har qadam qo‘yganimga oyog‘im ostida muz qirs-qirs ushalar... Na dengizning poyoni bor, na yo‘limning...” [Sulton X. 11: 326].

Zukko kitobxon muz ustida, yana yupqa muz ustida yurgan Bobur Mirzo qo‘lidagi aso – badiiy detalga, albatta, e’tibor bermog‘i lozim bo‘ladi. Buning uchun kitobxon asarning oldingi sahifalarini o‘qiganda olgan badiiy axborotni tizimli yodda saqlashi, o‘rni kelganda, aql bilan mag‘zini chaqishi kerak bo‘ladi.

Hofiz Ko‘ykiyning: “–Saodat sohili – Vatanda, olampanoh...” – degan javobidan so‘ng Bobur Mirzoning g‘amgin ko‘zlaridagi o‘kinch ko‘lankasining anduhini his qilishi uchun yoki bu muazzam anduhning, davosi yo‘q dardning Xayriddin Sultonning mohir qalamidan to‘kilgan tragik talqinining mohiyatiga yetmoqlik, uni o‘zligidan o‘tkazmoq uchun zarofatli qalb kerak bo‘ladi: “Ufq quyoshni o‘z bag‘riga dafn etdi. Bulutlarning ko‘ksi qonga to‘ldi. Olisdagi tog‘lar faryod chekdi...” [Sulton X. 11: 327]

Nemis yozuvchisi Herman Hesse: “...mutafakkir yoki adib ijodining mag‘zini chaqish – bu insonning o‘zligini namoyon etishdir, qalashib yotgan o‘lik ma’lumotlarga daxldor bo‘lishdan emas, balki jonli ong va ruhga hamnafas bo‘lishdan tug‘iladigan masrurlik tuyg‘usidir” [Hesse H. 3: 219], – deydi.

Demak, jonli ong va ruh birlashgan joyda “Saodat sohili” qissasidagi badiiy tragizmni idrok etish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Aytmatov Ch., Shoxonov M. Cho‘qqida qolgan ovchining ohu zori (Asr adog‘ida aytilgan istig‘for). – T.: Sharq, 1998. 432 bet.
2. Dilmurod Quronov, Zokirjon Mamajonov, Mashhura Sheraliyeva. Adabiyotshunoslik lug‘ati. –T.: Akademnashr, 2010. 400 bet.
3. Herman Hesse. Jahon adabiyoti kutubxonasi. Sharafiddinov, Ozod: Olamning qalbi yoxud kitob mening taqdirimda. – T.: Ma’naviyat, 2012. 264 bet.
4. Jo‘raqulov Uzoq. Nazariy poetika masalalari. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2015. 356 bet.
5. Karim Bahodir. Ruhiyat alifbosi. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2016. 364 bet.
6. M. 37. Ma’naviyat asosiy tushunchalar lug‘ati. – T.: O‘zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2021. 816 bet.
7. Meli Suvon. So‘z-u so‘z: “Adabiyot falsafasi”ga chizgilar. – T.: Sharq, 2020. 528 bet.
8. Rasulov Abdug‘afur. Badiiylik – bezavol yangilik. – T.: Sharq, 2007. 308 bet.
9. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. – T.: 2004.
10. Sulton Xayriddin. Boburiynoma: Ma’rifiy roman. – T.: Sharq, 1997. 416 bet.
11. Sulton Xayriddin. Saodat sohili. Boburiynoma. – T.: Sharq. 416 bet
12. Zahiriddin Muhammad Bobur. Kulliyot. 6-jild. Boburnoma (Voqe’oti Boburiy). Hindiston davri voqealari. – T.: Zilol buloq, 2021. 436 bet.